

XII Y.Y AZERBAJCAN ŞAİRİ NİZÂMÎ GENCEVİ VE SELÇUKLU SULTANLARI

Aida BABUTCU*

Öz

Dünya araştırmacılarının genel kanaatine göre, Nizâmî Gencevi (1141-1209) Türk hakanlarının da himayesini görmüş ve Türk şairlerinin de ölçüye gelmez payı olan klasik farsdilli edebiyatın temsilcisi, bir Türk mütefekkiridir.

Bellidir ki, XII y.y.da Selçuklu İmparatorluğu'nun giderek zayıflaması memlekette karışıklığı, verese kavgalarını tetiklemiş, fakat bazı yerlerde (Anadolu'da Konya Sultanlığı'nda, Azerbaycan'da Şirvan Şahlığı'nda) hala emniyeti muhafaza eden hakanlar saraylarında bilginleri, sanat insanlarını da himaye etmişlerdir. Bu dönemde saraylarda fars dilinin hakim olduğu malumdur. Sarayda hayat sürmese de, üstat Nizâmî eserlerinde, özellikle "Hamse"sinde devrinde yaşamış olduğu hükümdarları anmış, hakim sülaleleri methetmiş, yer yer tembih mizaçlı nasihatlerinden kalmamıştır.

Nizâmî Gencevi eserlerinde sultanlar, hakim daireler – saray tebaası mevzusuna iki noktadan bakabiliriz: 1. Siyasi-kültürel bağlamda hükümdar-şair ilişkileri; 2. Hükümdarlar ve tebaası ile ilgili konular ve buna bağlı şairin sosyal-politik tutum ve düşünceleri. Bu iki noktadan bakılırsa, şairin Selçuklu sultanlarına yaklaşımını ve bu yaklaşımda Türk devlet kuruluşunu idealize ettiğini aşkar görebiliriz: şair ütopyik devlet kuruluşunu Türk devlet tipinde buluyor, hakimiyeti hükümdarın kişilik aynası olarak beyan ediyor.

Genellikle, Nizâmî eserlerinde hakanlarla ilgili konular pek ilginç, mecazlı, remzi düşünce katına sahiptir.

Anahtar Kelime: Nizâmî, klasik, Şirvan, Sencer.

XII CENTURY AZERBAIJAN POET NİZÂMÎ GANJAVI AND SELJUK SULTANS

Abstract

According to general position of world researchers, Nizâmî Ganjavi (1141-1209) is a Turkish thinker and a representer of the classical Persian literature, which was also protected by Turk Sultans and was created by Turkish poets.

It's known that, in XII century even if the falling into decay of Seljuk Empire was strengthened disorders and inheritance scandals in the state, but in some lands (as Konya reign in Anatolia, Shirvan reign in Azerbaijan) rulers protected scholars and art men in their palaces. Persian was a dominant language in this time. In spite of living in the palace, Nizâmî in his works, especially in "Hamsa" remembered the dynasties and rulers of his time.

In Nizâmî Ganjavi's activity we can look throw the theme of sultans, rulers from two points of view: 1. Nizâmî's relations with Sultans; 2. Nizâmî's social – political views and the themes connected with rulers. If to look through

* Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: aidababutcu@erciyes.edu.tr , [ORCID: 0000-0001-9606-2086](https://orcid.org/0000-0001-9606-2086)

from this points, we can obvious observe his relations to Seljuk rulers and the idealization of the structure of Turkish state: to the poet, the fair state structure is typical to the Turkish state.

Generally, the theme of rulers has very interesting figurative sense and symbolic meanings in Nizâmî's work.

Keywords: Nizâmî, classical, Shirvan, Sancar

GİRİŞ:

Azerbaycan Demokratik Cümhuriyeti'nin kurucusu, milliyetçi zekanın önder temsilcisi M.E.Resultzade "Büyük Azerbaycan şairi Nizâmî" eserinde şöyle yazıyor: "Ümmet devrinde millet ve ırk farklarına ehemiyet verilmediği için çok da aranmayan "medeniyette ortaklık payı" millet devrinde aranmaya başlamış ve her halk İslam medeniyet ve irfanında kendi temsilcilerinin hizmetlerini muayyen etmekten bir zevk duymuştur." (Resultzade, 1991, s. 8) Türk-İslam medeniyetinin oluşmasında Oğuz yurdu Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin yeri pek mühim önem taşımaktadır. Hatîb Tebrîzî, Ebu'l-Hasan *Behmenyar*, Feridüddin *Şirvânî*, Abdurreşid Bakuvi, Abdülkadir Marağayi, Şükrullah Şirvani, *Nizâmeddin Şâmî*-Gazani ve niceleri, genellikle tarihi Azerbaycan arazisinde (Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Bakü ve b.) yaratılmış maddi sanat abideleri Doğu-İslam kültürünün incileri olarak bilinmektedir. Bu incilerin büyük bir kısmı Selçuklu hakimiyeti dönemini kapsıyor. Oğuzların Kınık boyundan gelen Selçuklular diğer Türk siyasi hakimiyetlerinin başlangıcı-beşiği konumunda dünyanın en güçlü imparatorluklarından. Bu gücün değerini sadece siyasi, ekonomik, etnik, dini, kültürel alanlardaki gelişmeleri göz önünde sergilemekle bırakmayıp, hem de bu ayrıcalıkları bir bütün olarak beşer medeniyeti üzerindeki etkisi ile gözden geçirirsek, halklar için çözümleyici önem taşıyan bir çok konuların aydınlanmasına muvaffak olunabilir. XII yüzyılda Nizâmî Gencevi Öğuzların tüm Ortadoğu, Kafkasya ve Anadolu'daki egemenliğinin kültür göstergesinin sadece bir seçkin ilmeğidir.

Dünya klasik söz hazinesinde daha çok "Hamse"si ile ün kazanmış Nizâmî Gencevi Doğu-İslam kültürünün yönetici sanatkârlık güçlerindedir. Dünya araştırmacılarının genel kanaatine göre, Nizâmî Gencevi Türk hakanlarının da himayesini görmüş ve Türk şairleri tarafından da yaratılmış klasik farsdilli edebiyatın temsilcisi, bir Türk mütefekkeri, Azerbaycan şairidir - kendisine kadar yaşamış-yaratmış, üstatlık namına yükselmiş isimlerin şanını ta kendi üstatlığında noktalayarak daha sonraki dönemlerin söz sanatı rehberliğini eline almış bir kültür gücüdür. Bu gücü göz önüne koymaya çalışmak kolay değildir.

1. NİZÂMÎ EDEBİ KİŞİLİĞİ HAKKINDA ÖZETLE:

Nizâmî Gencevi (1141-1209) Orta Asya, İnan, Kafkasya, Anadolu, Irak ve Suriye'yi tek bir siyasal çatının bünyesinde tutan Selçuklu coğrafyasında ve de kültürel bakımdan oldukça verimli bir ortamda yetişmiştir. Bu dönemde Büyük Selçuklu İmparatorluğu artık Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış, Doğu Selçukluları Horasan merkezli olup başında Sultan Sancar (1119-1157), Batı Selçukluları ise Irak merkezli olup başında Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1117) oğulları durmaktaydılar. Ancak 1161 yılında Irak Selçukluları tahtını kıpçak Türk kökenli Azerbaycan Atabeyleri ellerine geçirerek Sultan Sancar'ın da ölümü ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bütün merkezi eyaletlerini kendi iktidarları altında birleştirmişlerdi.

XII y.y.'da Atabey Şemseddin İldegiz, oğulları Muhammed Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan'ın faaliyeti sonucunda gelişmekte olan Selçuklu İmparatorluğu sanki berpa edilerek büyük bir devlet yaratılmış, merkezi ise Arran ve Azerbaycan'ın esas başkenti Gence şehrine göçürülmüştü. Gence bu dönemin büyük ilim ocaklarından biri sayılırdı. Gence'de doğulan Nizâmî buradan kenara çıkmamış, eğitimini orada almış, ciddi mütalaa yolu ile devrinin "edep" mefhumuna dahil olan ilimlerin hemen hepsini hatmetmişti. "Sırlar hazinesi"nin sonunda üstat buna işaretley diyor ki, "eger Gence boynuma düğün salmış boyunbağı olmasaydı, ben İran'ın bütün hazinelerini kendi şiirlerimle fethederdim." Babası Yusuf, dedesi Zekiyeddin ve büyük dedesi Müeyyedfid-din o zamanki Gence'nin en yüksek aydın zümresinden olmuş, ilme, irfana ve maneviyat alemine hizmet eden münevver şahsiyyetler gibi tanınmışlardı. Dayısı Hacı Ömer Gence'de Atabeyler sarayında vezir kadar hurmete layık idi. Müslüman aleminin ücralarında yazılmış eserler dahi Gence'de Atabeylerin saray kütüphanesinde bulunmakta idi ki, dayısı sayesinde Nizâmî onaları mütalaa ede bilirdi. Erken yaşlarında edebiyata gelmiş Nizâmî bu zengin mütalaa sonucunda insan ve toplumbiliminin her türlü mana ve muhtevasını derin zekasıyla eserlerine konu etmiş, eşsiz his kudreti ve şairlik samimiyeti ile gerek halk, gerek devlet içinde varlığını kabul ettirmişti. Çağdaşları tarafından bilgeliğine göre "hekim" adlandırılmış Nizâmî Gencevi eserlerinde Türk epos geleneğinin, Doğu folklorunun muhafazakarıdır. Ayrıca, eserleri ile batılı-doğulu dünya edebiyatını daha çok etkileyen ortaçağ Türk klasklerindedir.

2. NİZÂMÎ GENCEVİ ESERLERİNDE SELÇUKLU SULTANLARI:

Nizâmî Gencevi eserlerinde sultanlar, şahlar mevzusuna iki noktadan bakabiliriz: 1. Nizâmî'nin hakanlarla ilişkileri; 2. Eserlerinde hükümdarlarla ilgili konular ve kendi sosyal- politik tutum ve düşünceleri. Bu iki noktadan bakılırsa, şairin Selçuklu sultanlarına münasebeti ve bu münasebetde Türk devlet kuruluşunun nasıl idealize edilmesini aşkar görebiliriz.

Lirik eserlerle şairliğe başlayan Nizâmî genç yaşlarından yazdığı şiirlerle her hangi bir hükümdarın dikaktini celbetmek ve saraya dahil olmak istemiştir. Kendisinin yazdığı gibi, böyle bir istek kısa zamanda onu tekr ediyor. Saray şiirinin mahiyetini, saray şairi vazifesinin esasen çirkin, gölgeli taraflarını derinden anlayan genç Nizâmî saray edebiyatına, özellikle onun halis meddahlık ruhunda olan örneklerine zıt düşen, halk menfaatine hizmet eden edebiyat yolculuğuna kadem koyuyor. Lakin devrinin hükümdarları ile ilişkiyi kesmiyor; yazdığı eserleri ayrı ayrı hakanların adına yazıyor, onlara armağan yolluyor. “Hüsrev ve Şirin” mesnevisinin başlangıcında

Sözün Tuğan şahı girip meydana,

Kılıç verdi kalem Karahan`ına. (Gencevi, 1988, s. 31)*

- söyleyerek kendisini “Sözün Tuğan şahı” benzetmesi ile öven Nizâmî bütün eserlerinde, her ne kadar şahlara eserlerinden armağan yollasa da, onların önünde eğilmeyerek manevi muhtaçsızlığını illaki belirtmiştir:

Seçmişem dünyada men birce bucak,

Arpa unu olmuş azugem ancak.

İlan tek hazine üste yatıram,

Arpa çöreyile oruç tuturam.

Arılar gibiyem, yuvam darısgal,

Darısgal yuvamda çohdur şirin bal.

Şahın sayesinde men kalmaram aç,

Yürek daralsa da, değılem muhtaç. (Gencevi, 1988, s. 33)

Her bir kalem sahibine yaşamak-yazmak için, elbette maddi vesait gerekiyor. Nizâmî devrinde bunu ya sanat aşıklarına, ya da hükümdarlara ithafta bulunarak elde etmek mümkündü. Diğer taraftan ithafta bulunmak eserlerin muhafazası bakımından da önemli idi. Çünkü büyük eserlerin düzgün, usüllü bir şekilde istinsah edilmesi, kitap haline getirilmesi, katiplerin zahmeti karşılığında gereken ödemişin olmaması veya pahalı olması o devirde her kişinin üstlenebileceğı bir durum değildi. Şah kütüphanesinde muhafaza olunmayan eserler neredeyse feodal çekişmelerinde kayıplara karışa bilirdi. Günümüzdeki klasik eserlerin büyük kısmı saray ganimetleridir. “Hüsrev ve Şirin” mesnevisinin başlangıcında Nizâmî şairlerin bu durumu ile ilgili şöyle diyor:

Kudretli ve üstat şairler, beli,

Şahlar kömeyile deşdiler le'li.

* Makalede Nizâmî Gencevi eserlerinin Azerbaycan Türkçesi ile 1988 baskısı kullanılmıştır.

Devlet yardımıyla tökdüler tedbir,

Le`li deşmek için elmas gerektir. (Gencevi, 1988, s. 32)

Hala genç yaşlarındayken Nizâmî Gence`de Atabeyler sarayında tanıştığı Derbent hakimi Dara Müzüffereddin ibn Muhammed ibn Halife`ye bir kaside ithaf etmiştir ve bunun karşılığında kıpçak güzeli Afak`ı (Apak) töhfe almıştır. Bu töhfe sonralar Nizâmî`yi Şirin karakterini canlandırmaya ruhlandırmıştır.

1174-1175 yıllarında tamamlandığı ihtimal edilen “Mahzenü`l-Esrâr” (“Sırlar hazinesi”) mesnevisi “Hamse”ye dahil olan ilk eserdir ki, Doğu halklarının sosyal tefekküründe, edebiyatında üslubi-şekli ve fikri ölçüde yeni bir dönem açmıştır. Nizâmî hikmetlerle dolu bu muhteşem eserini Erzincan vilayetinin hakimi, II. Kılıç Arslan`ın damadı, Mengüceklî türkmen beyi *Fahreddîn Behrâm Şâh* ibn Davud`a ithaf etmiş, armağan göndermiştir. Selçuklu tarihçilerinden İbn Bîbî “Selçuknâme”sinde sözügeçen eserin 1177 yılında Erzincan`da şaha takdim edildiğini ve ihtiramla kabullendiğini tasvir ediyor. Dahası “Selçuknâme”deki kayıtlara göre Nizâmî, Mengüceklî melikin bu cömertliğine fazlasıyla mazhar olmuştur. Şöyle ki, kitabı sunduğunda şairin kendisine beş bin altın dinar ve beş baş ester (rahvan katır), koşum takımlarıyla birlikte beş baş at, kıymetli bir hilat, değerli elbiseler, nadir süs eşyaları, işlenmiş mücevherler caize olarak verilmiştir. (İbni Bibi, 2017, s. 31) “Mahzenü`l-Esrâr”da “*Davud oğlu Melik Fahreddin Behram şahın şanına*”, “*Behram şaha hitab ve tazim*”, “*Bu kitabın yazılma sebebi*” bölümlerinde şair eserini ithaf ettiği Selçuklu şahının mülkünü “sedef”, dergahının toprağını “inci”, inayetini “dünyanın bir büllur çeşmesi” gibi mecazlarla terennüm ederek bunların baki, ebedi olduğunu söylüyor. Behram şah aslan bilekli, cömert olduğu için şahlık tahtı ona Tanrı`nın armağanıdır, Cennetin 8 bahçesi onun şahlığı altındadır. (Gencevi, 1988, s. 11) Nizâmî *Behrâm Şâh`i* hakimiyet hudutları ile şöyle övmektedir:

Yetkin ağılı, kamalı tanıtırıp dünyada,

Şahların serveridir, asla basılmaz yada.

Verip dünya mülkünü öz halkının eline,

Hem Ermen`e hakimdir, hem de ki, Rum iline.

Hilafet tahtı gibi şahlık tahtı ucaldı,

Abhaz`da, Rum ilinde şanlı galebe çaldı. (Gencevi, 1988, s. 11)

Bellidir ki, Behram isimli iki hükmdara iki eser ithaf olunmuştur. Meşhur İran`lı mutasavvıf-şair Senâî 1140 yılında “*Hadikatü`l-Hakâyık*” eserini Gazne hakimi Yemînüddeve Behrâm Şâh`a (1118-1157), Nizâmî ise mesnevisini Erzincan hakimi *Fahreddîn Behrâm Şâh`a* (1166-1225) ithaf etmiştir. Şair buna işaretle şöyle der:

İki söz cengaveri yarattı iki eser,

İki Behram adıyla adları dilde gezer.

... O Gazne`de ucaltı sözün mülkünde bayrak,

Mense Rum sikkesile verdim sanata növrak. (Gencevi, 1988, s. 45)

Fakat Nizâmî kendi eserinin değerini “tazeter gül” benzetmesi ile haklı olarak yüceltiyor ve kendisinden daha öncelerde böyle bir mevzuda, böyle bir edebi tarzda eser yazılmadığını beyan ediyor. Çünkü “Mahzenü`l-Esrâr” yirmi makalat ve her makaleden sonra birer hikayeden ibaret edebi planda yazılmıştır ki, zamanında bir ilk olmuş, kendinden sonra ise İran, Anadolu, Cağatay sahasında yazılmış mesneviler için geleneksel model teşkil etmiştir.

Bu eserden haber tutan Azerbaycan Atabeyleri hükümdarı Muhammed Cihan Pehlivan Nizâmî`ye bahşiler vadederek ondan aşk mevzusunda bir eser yazmayı rica ediyor. Şair 1177 yılında yazmaya başladığı “Hüsrev ve Şirin” mesnevisini 1180 yılında tamamlamış, “*Rumun başındaki siyah selibi zafer dişleriyle mum gibi eden*” Cihan Pehlivan`a armağan göndermiştir. Mesnevinin konusu Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz`le Berde hakiminin veliahtı Şirin arasındaki aşk hakkındadır. Burada “*Atabey Ebu Cafer Muhammed İldegizin tarifi*”, “*Tazim hitabesi*”, “*Hoşbaht padişah Kızıl Arslanın tarifi*” ve mesnevinin sonunda “*Şahın medhi ve kitabın sonu*” adlı bölümler hükümdara atfolunmuştur. Selçuklu şahlarının özel hassasiyet ve sevgi ile övüldüğü bu eseri Nizâmî “*şefkat üzerliği*” gibi değerlendirir, “*şahın şerefine salınan butanın* şah gibi alemleri tutabileceğini*” belirtir. Eserin başlarında Nizâmî önce “şahlar şahı adil ve zehmdil” Selçuklu Tuğrul padşahı, Muhammed Cihan Pehlivan`ı, sonlarında ise Kızıl Arslan`ı övmüştür. Tuğrul Sultanın naibi olmuş, sonradan tahta çıkmış Cihan Pehlivan`ın hakimiyetini ve cihangirlik hünerini Nizâmî şöyle mecazlı bir söyleyişle anlatıyor:

Yoktur onun gibi hoşbaht doğulan,

Onun hükmündedir Çin, Habeşistan.

Meyi piyaleye dökmüş Irak`ta,

Zehmi Rum`u, Şam`ı koymuş merakta.

Ovlağı Abhaz`da ve Derbent`tedir,

Şebhunu Harezm`de, Semerkant`tedir. (Gencevi, 1988, s. 38)

Nizâmî bu eserde Azerbaycan atabeylerini överken kendisini bu “*bahçenin ilk bülbülü*” olduğunu sevgiyle anlatır, bununla gururlanır, Atabeyler sülalesinin kudret ve kuvvetinin süreceğinden sanki teselli alır. Nizâmî`ye göre, Cihan Pehlivan sadece bir atabey değil, hilafetin

* Buta/puta Azerbaycan etnokültüründe kutsal nitelik taşıyan örge veya simgedir. Halk arasında “dehreburun motivi” adıyla da biliniyor. Gonca, çam fidanı, sevgili, Tanrı vergisi yetenek, ab-ı hayat, bade ve b. anlamları vardır. Burada mesnevîde süs, örge anlamında kullanılmıştır.

muhafızıdır. İslam peygamberinin mübarek ismini taşıyan bu cihangir Acem ülkesinin kutlu taçlı nişanesidir:

Muhammedin biri son peygamberdir,

Biri de son şahdır, bu gün ömr edir.

Arap semasında biri gamerdir,

Biri Acem şahı – bir tacverdir. (Gencevi, 1988, s. 36)

Hükümdar eseri çok beğeniyor, ama bir yandan devlet işleri ve haçlılarla yürüttüğü savaşlar, diğer yandan 1186 yılında ölüm haklaması Cihan Pehlivan tarafından Nizâmî'nin emeğinin kıymetlendirilmesine imkan vermiyor, fakat hakimiyeti ele alan Kızıl Arslan`la ölümünden bir kadar önce görüşe biliyor. Kızıl Arslan kardeşinin adından Nizâmî'ye Hemdünyan isimli bir köy bağışlıyor. Nizâmî Kızıl Arslan`la görüştüğü zaman şahdan gördüğü saygı ve sevgiyi unutmuyor, mesnevinin sonuna artırdığı bir parçada bu görüşü şükranla anıyor. Şahla görüşünün tasvirinde Nizâmî böyle bir eseri “muzd için değil, feleğin oyunundan haberdar etmek için” yazdığını belirtiyor.

Nizâmî Kızıl Arslanla söz konusu görüşünden bir kadar önce yeni sipariş alır: Şirvan şahı Ahistan kendi adına Leyla ve Mecnun mevzusunda yeni bir eser yazmasını şairden rica ediyor. Nizâmî tereddütle ve gönülsüz kabul ettiği bu mevzuyu oğlu Muhammed`in isteği ve ruhlandırması üzerine nihayet yazmaya başlıyor, tamamlayıp (1188) Ahistan`a gönderiyor. Aslında bu tereddütün nedeni Nizâmî araştırmacılarına bellidir. Ahistan bulunduğu ricada kabalık göstermiş, Nizâmî'yi “kulluk halkasına mehrem” adlandırmış, talep ettiği aşknamenin arap veya fars dillerinden birinde olmasını net bir şekilde beyan etmişti:

Kemal cevherinin hazinesinden

Gör kimin sapına inci düzürsen.

Türk dili yaramaz şah neslimize,

Eksiklik getirer Türk dili bize.

Yüksek olmalıdır bizim dilimiz,

Yüksek yaranmıştır bizim neslimiz.

Bu eserde Nizâmî ölen akrabalarını, dayısı Hacı Ömer`i, babasını, annesi Reise`yi hatırlıyor, bir mutasavvıf gibi oğlu Muhammed`e nasihatler veriyor, zulme katlanmak, rezilliği reddetmek, padişahların kulluğunu terk etmek, halka hoşgörüsüyle davranmak, mütevazî olmak, şöhreti, vücudu unutmak, insanların işine ve rızıkına el uzatmamak gibi irfani-ibretimiz meselelere ayrıca bölümler şeklinde değinmiştir. Burada “Ahsitan`ın tarihi”, “Padişaha hitab” bölümleri vardır. Nizâmî Ahistan`ı “Behram nesepli, ülker yüzlü”, “Menüçöhrün sedef dürrü”, “ecdadı Adem`e kadar gidip çıkan” mecazlarıyla överek şöyle devam ediyor:

Sen şahlık tahtının şahsüvarısan,

Karanın ve ağın hükümdarısan. (Gencevi, 1988, s. 51)

Hamsen`nin dördüncü mesnevisi “Yedi Güzel”dir. Bu eserin başlangıç ve son bölümlerinden eserin Marağa hükümdarı Ağsungur Alaeddin Körpe Arslan`ın ricası ile yazıldığını öğreniyoruz. Bellidir ki, Ağsungurlar`ın nesebi Atabey Ağsungur`a kadar dayanıyor; o, 1131 yılında hakimiyet başına gelmiştir. Sonralar Ağsungurlar sadece Marağa eyaletine hakimlik etmişler. “Yedi Gözel”in başlangıcında Körpe Arslan tac ve taht itibarile Alp Arslan`dan üstün tutulmaktadır, şairin görüşüyle Ağsungur nesli onunla yücelmiştir.

Nizâmî Gencevi`nin bir “Hamse”sinin değeri ağırlığında olan “İskendername” mesnevisi ise iki bölümden oluşmaktadır: Şerefname ve İkbalname. Bu mesnevi Nizâmî`nin hiç bir hükümdardan sipariş almadan kendi isteği esasında yazılmıştır. Mesnevinin Şerefname adlanan bölümü Azerbaycan Atabeylerinden olan Nüsreteddin Ebu Bekr`e ithaf olunmuştur. Bu hükümdar Nizâmî`nin hususi ihtiram beslediği Atabey Muhammed Cihan Pehlevan`ın oğludur ki, amcası Kızıl Arslan öldükten sonra Azerbaycan tahtına oturmuştur. Nizâmî`nin Selçuklu hükümdarlarına olan samimi bağlantısı bu eserde de görülmektedir. Mesela, Ebu Bekr`i övdüğü satırlarda şair diyor ki, “başkaları insansa”, Ebu Bekr “tam bir insanlıktır”. Genellikle Nizâmî`nin tüm eserlerinde Selçuklu Atabeylerini övdüğü mısralar resmi atf çerçevesinden çıkarak en içten duygu, ihtiram ve sevgi ile terennümün göstergesidir. “İskendername”nin ikinci bölümü “İkbalname” Musul Atabeylerinden İzzeddin Mesud`un adına atfolarak bilinmektedir. Fakat bu bölümün atfolunması konusunda araştırmacılar farklı görüşlerde bulunmaktadırlar.

Nizâmî`nin Selçuklu Sultanlarıyla ilişkisi sadece eserlerin ithaflarıyla sınırlanmamıştır: bu eserleri hem de armağan sahibi hükümdarlara verilen tavsiyeler ve mesnevilerin muhtevasını oluşturan fikir akışı ile gözden geçirirsek, Nizâmî`nin devlet hakkındaki tutum ve düşüncelerinin yansımalarını görürüz. Mecazlarla, edebi-ictimai ısmarçılarla zengin olan Nizâmî üslubunda kuvvet ve kahramanlık simgesi olan türklük adalet üzerinde kurulmuş en yüksek değerlerdendir. Nizâmî görüşünde ideal hükümet adaletle dayanıyor ki, müslüman Türk devletleri bunun bir örneğidir. Böyle bir düşünceyi çeşitli hayati konular üzerinden yansıtan, didaktik bir eser olan “Mehzenü`l Esrar”da yer alan sohbet ve makalelerde Nizâmî memleket işlerinin yalnız adalet sayesinde görülebileceğine inandığını söylüyor. Dünya değişen bir varlıktır. Odur ki, kim bu dünyadaki evinde bir gece adaletle kulluk ederse, kendi ahiret evini inşa etmiş oluyor. Adaletin şartları zulüm ve haksızlığa karşı çıkmak ve hakikatı cesaretle söyleye bilmektir. Adalet hakkındaki bu çokyönlü düşünce Nizâmînin “Hamse”ye dahil olan tüm eserlerinin fikir odağını oluşturmaktadır. Örneğin Sultanın saray tebaasına ve halkına karşı

vazifelerini açıklarken Selçuklu Sultan Sencere ait “Karı ve Sultan Sencer destanı” başlıklı bir ibretimiz hikayede Nizâmî adil hükümdar ve toplumun idare olunması hakkında düşüncelerini sembolik şekilde belirtmiştir: şaire göre adaletli devlet kuruluşu Türk devlet tipindedir.

Zülüm ve işkencelere maruz kalmış bir ihtiyar karı, Sultan Sencerin karşısına çıkarak kendi hakkını ve şehnedenin (*şahın hizmetçilerinin – AB.*) cezalandırılmasını talep ederek şöyle diyor:

Türklerin çün yükseldi devletleri,
Adaletten süslendi her illeri.
Madem ki, sen zülme amel olursan,
Bir türk değil, çapkıncı bir hindusan.

Görüldüğü gibi, Nizami dünyayı, beşeri ilgilendiren bütün soruların cevabını aramış ve yine de çareleri yaratılmışların eşrefi olan insanda birleştirmiştir; bu çareleri destekleyen toplumsal unsurları da terbiyelendirmek için çeşitli sanatkarlık üsullerine baş vurmuştur. Dolayısı ile, kardeşlik, eşitlik, dayanışma insan nefsinin arınması ile başlar ve bütünleşir. İnsanoğlu aslına rücu etmeli, asil fitratının, yaratılışının hükmünü her adımda muhafaza etmelidir. Toplumların idaresi ferdin kendini terbiyesi ile başlar ve karşılıklı anlayışa dayanarak ideal şekle bürünür.

Makale konumuz sadece Selçuklu Sultanları ile Nizâmî yaratıcılığı arasında bağlantıyı ortaya koyan noktaları dikkate aldığından Nizâmî mevzularına fazla girilmemiştir.

SONUÇ

Eserlerinin kapsadığı geniş coğrafya (Avrupa, Asya, Afrika), burada yaşayan farklı milletler (Türk, Fars, Arap, Hint, Çin, Yunan, Rus vs), genellikle insanlığı ilgilendiren konular (hayat, ölüm, aşk, kader, dünya, tanrı vd), bu konularda şairin felsefi-ütopik görüşleri “Hamse”yi oluşturan eserlere emsalsiz bir değer katmaktadır. Ortaçağ hümanizminin zirvesi sayılacak bu eserlerde şah, çoban, hizmetçi, bilgin, asker, şair, bahçıvan, filozof, komutan, mimar, çiftçi ve diğer insanlar arasında ırkî, dinî, kavmî, sosyal ayırım yapılmaksızın, onlara topluma yararlılık derecesine göre değer verilmektedir. Özellikle hayatının son döneminde yazdığı “İskendername” eserinde Nizamî tüm bilgi ve tecrübesini kullanarak sosyal adalet, ideal hükümdar, ideal toplum, ebedî hayat, bilim, sanat, din, ahlak vb. konulardaki fikirlerini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1. Akalın, N. (1998). Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Eserleri. *Bilig* 7. sayı, s. 67-91.
2. Araslı H (1947). Nizami Gencevi, Bakü: Azərneşr.

3. Cafer M (1982). Nizaminin fikir dünyası, Bakü: Yazıçı.
4. Gencevî N. (1988). Hamse, Bakü, Yazıçı.
5. İbni Bîbî (2017). Selçuknâme (çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç ve Ömer Özkan), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
6. Jan Rypka (1968). Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods, in The Cambridge History of Iran, Volume 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed., Published January, p. 578.
7. Minorsky V (1957). Studies in Caucasian History, Cambridge University Press.
8. Resulzade M.E. (1991) Büyük Azərbaycan şairi Nizami, Bakü: Azərneşr.